

סקירת ספרים

מוציאים לאור כמתוככי תרבות : היסטוריה תרבותית של מאה שנות מו"לות עברית בישראל (1910-2010). ספרו של מוטי נייגר (2017). ירושלים : הוצאת מן, 2017, 694 עמ'

רפי מן*

ספרים בעברית אודות ספרים הולכים ומתרבים על המדף. בעשורים האחרונים, התעשרו הקוראים בישראל בספרים החורגים מהעיסוק הקלאסי בניתוחים ספרותיים, או בביוגרפיות של יוצרים ידועי שם, והמציגים נקודות מבט מגוונות על עולם הספרים. בהם, לדוגמה, "תולדות הקריאה" של אלברטו מנגל (מנגל, 2001), "עוד ספר" של מיכאל הנדלזלץ (הנדלזלץ, 2000), "הספרים על מדף הספרים" שכתב הנרי פטרובסקי על ההתפתחות הטכנולוגיה של אחסון הספרים והצגתם (פטרובסקי, 2001) וספרו של אנדרי שיפריין, "עסקי ספרים", על הוצאות ספרים בעידן שבו השתלטו תאגידי תקשורת גדולים על תחום המו"לות (שיפריין, 2003). לכך אפשר לצרף את גיליון כתב העת "זמנים", שהוקדש ל"ספרים פתוחים, ספרים גנוזים" וכלל בין היתר את מאמרו של רוברט דרנטון על עתיד הספר, זכויות היוצרים והגישה אל אוצרות הדעת והתרבות בעידן הדיגיטלי (דרנטון, 2010).

לכל אלה נוסף ספרו של פרופ' מוטי נייגר, המציג ומנתח מאה שנות מו"לות עברית באמצעות שרטוט דיוקנן של הוצאות הספרים השונות שפעלו ופועלות בארץ. זו תרומה משמעותית לחקר ההיסטוריה התרבותית של ישראל, שכן חרף העיסוק הנרחב בחקר הספרות הישראלית ותולדותיה, רק מעט נכתב על החוליה המרכזית המקשרת בין הסופרים לקוראים. בהיסטוריוגרפיה התרבותית והתקשורתית של ישראל היה תחום המו"לות מוזנח יחסית. פרסמו אמנם כמה מחקרים חשובים בנושא, שהבולטים בהם, פירות מחקריה של פרופ' זוהר שביט, חלקם בשיתוף עם פרופ' יעקב שביט, הציגו את תהליכי היווצרותו של "המרכז הספרותי בארץ ישראל" בימי טרום המדינה (לדוגמה: שביט, 1999). גם מחקרים שעסקו בחקר תנועות הפועלים ואישיה הבולטים הציגו את הדיונים על הקמתן של הוצאות ספרים מפלגתיות ואחזקתן. כך, לגבי פעילותו של ברל כצנלסון בהקמת הוצאת עם עובד וניהולה (שפירא, 1980), וכך באשר למעורבותו הפעילה של דוד בן-גוריון בהקמת הוצאת הספרים של מפא"י "עיינות". בן גוריון היה גם פעיל בהקמת הוצאת הספרים של משרד הביטחון, במאמץ להבטיח שזו תפעל כמוסד ממלכתי שיוציא לאור ספרים בעלי מסרים חינוכיים-לאומיים, ובראשם "גווילי אש", האנתולוגיה של יצירות ספרות והגות של חיילים שנפלו בקרב (מן, 2012).

* רפי מן (rafimann@gmail.com) הוא פרופסור חבר בבית הספר לתקשורת באוניברסיטת אריאל

כל המחקרים הללו עסקו במקטעים מתוך רצף התפתחותה של המו"לות בישראל, אך התמונה הייתה חלקית ומקוטעת. פרקים רבים בהיסטוריה של עיצוב עולמה התרבותי של ישראל נותרו עלומים. אפשר, שהיה זה ביטוי למציאות מוכרת שבה גם הציבור הרחב, קהל היעד העיקרי של הספרים, אינו מכיר או מבין את תהליך המו"לות ואולי גם אינו מגלה בו עניין. מה יודעים הקוראים על המתרחש בנבכי הקופסה השחורה, שמצדה האחד נכנס כתב היד של הסופר ומצידה האחר ניצב ספר ערוך, מעוצב וכרוך על שולחנות המבצעים בחנויות הספרים, או מוטמן מיד עם הגיעו במדף מרוחק? מי האנשים חורצי הגורלות שמקבלים את ההחלטות הקובעות איזה כתב יד יהיה למיצג תרבותי חובק עולם או מה יישאר בחשכת המגירה – ומה שיקוליהם?

לעתים נדירות, הקוראים נחשפים לתפקידם הקריטי של המו"לים, ולמערכת היחסים החשובה והרגישה בין היוצר לבין הוצאת הספרים. ג'רלד מרטין, הביוגרף של חתן פרס נובל לספרות גבריאל גרסיה מארקס, תיאר את המהלומה שניחתה על הסופר הקולומביאני בקבלו את מכתב הדחייה לכתב היד של ספרו הראשון. "אפשר שזו הייתה האכזבה הגדולה ביותר בחייו. הוא הבין שהוצאת "סופת שלכת" לאור כמעט מובטחת, אבל עכשיו התברר לו, לשברון ליבו, שוועדת העריכה בבואנוס איירס דחתה את הספר, ובעצם דחתה אותו", כתב מרטין. למכתב הדחייה צורף מכתב של יו"ר ועדת העריכה בהוצאה, אחד מגדולי מבקרי הספרות הספרדית בגולה, שקבע כי הסופר ניחן במידה של כישרון פיזי, אבל אין לו עתיד בתור סופר, והציע בלשון לא עדינה ביותר, שמארקס יחפש לו משלח יד אחר" (מרטין, 2012: עמ' 169). מארקס זכה לימים למתווכי תרבות שחשבו אחרת והוציאו לאור את ספריו בעשרות לשונות ברחבי תבל. אך מי יודע כמה יוצרים מעולים הפסיד העולם משום שלא הצליחו לצלוח את שלבי המיון והסינון של מוציאים לאור?

גם דרך החתחתים שעבר ספרו של פרופ' מוטי נייגר עד שיצא לאור, עשויה לשמש פרק במחקר עתידי על מערכת היחסים המורכבת ועתירת המכשולים בין מחבר לבין מתווכי התרבות בהוצאות הספרים. ב"פתח דבר" של הספר רומז נייגר בזהירות מדוע נמשכה העבודה על הספר שנים רבות כל כך, ומדוע היה עליו להוציאו בסופו של דבר באופן פרטי בהוצאת מן (שאין לה כל קשר לכותב שורות אלה, המניח שמדובר בראשי התיבות של שם המחבר) ובסיוע תורמים נדיבים, שנאספו באמצעות מימון המון.

נייגר מציין, כי בראשית היה זה פרויקט פוסט-דוקטורט במכון "הקשרים" באוניברסיטת באר-שבע, ובמסגרת זו הוצע לתלמידים לתואר שני לכתוב עבודות לסמינר על מו"לים שונים בהנחיה משותפת עם פרופ' חיים באר. מטרת הפרויקט, שהחל בשיתוף התאחדות הוצאות הספרים בישראל, הייתה לכתוב ספר שיספר את תולדות ההוצאה לאור בעברית בארץ. המחקרים נעשו - אלא שאחר כך צצו, כלשונו של נייגר, "מכשולים שעמדו לספר זה בדרכו אל האור, חלקם מבעלי עניין, שמסיבות שונות ומשונות, אין כאן המקום לפרטן".

רמז למה שמסתתר אולי מאחורי אמירה זו מבצבץ בהמשך. "נראה לי נכון וברור מאליו, כי ספר בו מוזכרים רוב מוחלט של המו"לים המפרסמים בארץ יצא דווקא בהוצאה עצמית, שאינה כפופה ללחצים של אחד או יותר מן המו"לים". לקוראים יש כתוצאה מכך רק יתרון אחד: הספר מצוי לכל המעוניין, ללא תשלום, באינטרנט. הקישורית: <https://goo.gl/KZ1n1K>

אך טלטלות הדרך, והעובדה שפרויקט שהחל ב-2001 ראה אור רק ב-2017, לא פגעו בחשיבותו ובתרומתו. בדומה לחוקרים אחרים העוסקים בעולם בתחום זה, בהם ג'ון תומפסון בספרו "סוחרי התרבות" על עולם המו"לות בארצות הברית ובבריטניה (Thompson, 2012), מתאר נייגר את המו"לות כחלק מ"שדה הייצור התרבותי" כהגדרת בורדייה (Bourdieu, 1993). הספר מחולק לשמונה שערים על פי התקופות הכרונולוגיות, ובכל תקופה הוא מציג את הוצאות הספרים שהחלו לפעול באותה מסגרת זמן. בשיטה זו ממומשת בספר כוונתו של המחבר להביא "מבט פנורמי, סינכרוני ודיאכרוני על השחקנים הראשיים – אישים והוצאות – בעולם המו"לות העברי" (עמ' 10-9).

עוד קודם לשערים הכרונולוגיים, מעניק השער הראשון תשתית מושגית על "מתווכי התרבות ברפובליקה הספרותית". זהו שער חשוב לא רק להבנת חלק מהתהליכים המפורטים בהמשך, אלא גם טקסט שיוכל לסייע לתלמידים ולחוקרים שיבקשו לחשוף ולבחון תופעות ותהליכים בעולם המו"לות. כאן גם מוזכרת המציאות הטכנולוגית של העידן הדיגיטלי, אשר טילטלה ועדיין מטלטלת את תחום הספרים לא פחות מאשר את תחום העיתונות. בפרק זה מציג נייגר לא פחות מ-24 שחקנים הממלאים תפקיד בתהליך תיווך התרבות. ברשימה נכללים לא רק מו"לים, אלא גם מדורי ספרות, מבקרים, ירידי ספרים, אתרי רשת ובלוגים, ספרנים, פרסים ועוד רבים אחרים. באופן מוזר, ממקם נייגר את היוצר עצמו רק במקום האחרון ולא הראשון, כפי שאכן מופיע בטבלה המופיעה בעמוד אחד אחר כך (עמ' 42-43).

יותר מ-550 מעמודי הספר מוקדשים להצגת הוצאות הספרים והמו"לים בתקופות השונות. ניכר, שגופים ואישים שפעילותם כבר זכתה לתיעוד ולהנצחה בספרים או באמצעי התקשורת מוצגים כאן באופן יסודי ומקיף יותר מאחרים. אחת הדוגמאות היא הוצאת "שוקן". הפרק מתבסס בחלקו על הביוגרפיה שכתב אנטוני דוד אודות זלמן שוקן (דוד, 2006), כמו גם על מערכת היחסים ההדוקה בין המצנט שוקן לסופר ש"י עגנון, שתועדה לפרטים בספרו של דן לאור "חיי עגנון" (לאור, 1998). הציטוט ממקורות אלה ואחרים מעניקים לפרק זה תשתית עובדתית מוצקה, המאפשרת להציג את שוקן, המשפחה וההוצאה, כמתווכי תרבות מן הדרגה הראשונה.

סקירה נרחבת יותר (כ-65 עמודים) נכללת בספר על הוצאת "עם עובד" בגילגוליה השונים, מהקמתה על ידי ברל כצנלסון ועד לשנים האחרונות. האב המייסד של ההוצאה ביקש לספק את "הצורך

החיוני של אדם לקרוא ספר טוב ולא לבזבז את זמנו על ספרים פחותי ערך וגם לסייע לסופרים, שכן לתנועת העבודה יש מחויבות ליוצר העברי. יש לנו חובה לדאוג לו, לתנאי עבודתו, בשונה מהמו"ל הפרטי או מהמצנטי" (ע' 271). מקום מיוחד מוקדש, בצדק רב, ל"ספריה לעם", שספריה הגיעו לרבבות בתים בתוך זמן קצר והיו ללא ספק נכסי צאן ברזל בתרבות הישראלית.

בניסיון לפצח את סוד קסמה של הוצאת "עם עובד", נייגר מביא תשעה הסברים. הראשון שבהם הוא הזיקה למפא"י שהודות לשליטה בהסתדרות, ביישוב ובמדינה "החזיקה בהגמוניה התרבותית" בעשורים הראשונים למדינה ואף קיימה, לדבריו, רשת של קשרים נרחבים עם האינטליגנציה, ובכלל זה היוצרים. דוד בן-גוריון ובכירי מפא"י היו מאושרים אילו כך היו פני הדברים. במציאות, הם ראו בדאגה רבה כיצד הסופרים הבולטים של דור הפלמ"ח, שזכו להערכה רבה בציבור, העדיפו בשנות החמישים את מפ"ם. הם חברו למוסף הספרותי "משא" ובחרו לפרסם את ספריהם בהוצאת הקיבוץ המאוחד ובספריית פועלים, שהיו קשורות למפ"ם, יריבתה הגדולה של מפא"י באותם ימים.

"להיות נגד בן-גוריון היה כמעט פועל יוצא אוטומטי מהיות שייך לחוגי הסופרים הצעירים", קבע לימים הסופר משה שמיר. "להיות באופוזיציה, לבעוט בזקנים ובגדולים" (שמיר, 1992, ע' 422). פרט לנתן אלתרמן, עמדו לצד מפא"י בעיקר יוצרים ותיקים ומבוגרים. כדי להתמודד עם הסופרים הצעירים והפופולריים, שתמכו בגלוי במפ"ם, הצליחה מפא"י במאמץ רב לגייס לרשימתה בכנסת את הסופר ס' יזהר. בהתאמה לכך, ראה אור ספרו "ימי צקלג" ב-1958 בהוצאת "עם עובד".

אך יתר ההסברים להצלחת "עם עובד" מדויקים. בעיקר, יכולתה של מערכת ההוצאה להשתחרר במידה ניכרת, החל מסוף שנות החמישים, מן האידיאלים הסוציאליסטיים-החינוכיים, והצלחתה לשמור על תדמית וזהות א-פוליטית, המנותקת מזיקה להסתדרות בכלל ולמפא"י בפרט. ואכן, שיקולי איכות ספרותית בפרוזה ואיכות אקדמית-מחקרים בספרות עיון, בין היתר "ספריית אופקים", גברו על שיקולים אידיאולוגיים (ע' 328).

דווקא העושר הרב בפרק העוסק ב"עם עובד" מצביע על נקודת חולשה. חלק מן הפרקים על הוצאות הספרים מתבסס על מקורות משניים חלקיים, או על ראיונות עם ממלאי תפקידים בעבר או בהווה. כל מי שעוסק בחקר היסטוריה, מכיר את הבעייתיות הכרוכה בהסתמכות על ראיונות מאוחרים, שהרי הזיכרון האנושי מתעתע לעתים קרובות. בכמה מהפרקים בולט היעדר השימוש במקורות ראשוניים, כפרוטוקולים של דיונים או התכתבויות בין ההוצאה לסופריה, או בין ההוצאה למשרדי הממשלה. יש אמנם קושי להגיע למסמכים כאלה בהוצאות ספרים פרטיות, אך מסמכים כאלה עומדים לרשות חוקרים במכוני מחקר העוסקים בספרות, בארכיונים של התנועות הפועלים, באוספים אישיים של סופרים בארכיון "גנזים" של אגודת הסופרים, בגינזך המדינה ועוד. אין ספק שחומרים כאלה, כמקובל במחקר היסטורי, היו תורמים לספר חשוב זה.

זאת ועוד, הספר ממעט לעסוק בצדדים הכלכליים של פעילות הוצאות הספרים. אכן קשה יותר להגיע למאזנים, לנתוני מכירות ולדו"חות רווח והפסד, ויש לזכור, כי נייגר ניגש לפרויקט כחוקר שהתמחה בהבניה חברתית ובכינונה של התרבות הישראלית. אך הוצאת ספרים, פרטית, ציבורית או מפלגתית, היא ייצור היברידי: התוכן התרבותי אינו יכול להיות מודפס ללא תשתית כלכלית הולמת.

הספר מתמקד בחקר התרבות הישראלית, אך גם מי שעוסקים בחקר התקשורת הישראלית ובהיסטוריה שלה ימצא בו עניין. בעיקר, בזיקה בין עיתונים להוצאות ספרים - בין "על המשמר" לספרית פועלים, בין "דבר" ל"עם עובד", בין "הארץ" להוצאת שוקן ובין "ידיעות אחרונות" להוצאת הספרים בשם זה, וגם בין "מעריב" להוצאת מעריב שהפכה אחר כך להוצאת הד ארצי. בימים שבהם "מעריב" היה "העיתון הנפוץ ביותר במדינה", שיגשגה גם הוצאת הספרים שלו. על מעמדה אפשר היה ללמוד מכך שספריהם של בכירי המדינה יצאו אז לאור ב"ספריית מעריב". ניצחונה של משפחת מוזס בדו-קרב המתמשך עם יורשיו של עזריאל קרליבך, הביא לכך שהוצאת "ידיעות אחרונות" היא זו שגורפת אליה את ספריהם של מנהיגים בדימוס. ה"סינכרוניזציה בין העיתון וההוצאה", כלשונו של דב אייכנוולד, מנהל הוצאת ידיעות אחרונות (ע' 538), היא אחד מסודות הצלחתה של הוצאת ספרים זו. ממש כשם שהסינכרוניזציה בין הוצאות הספרים לבין רשתות חנויות הספרים היא עתה גורם מכריע באסטרטגיות ובטקטיקות של מתווכי התרבות, שהיו והינם גם סוחריה.

רשימת המקורות

- דרנטון, ר' (2010). גוגל ועתיד הספר, **זמנים**, 102. עמ' 70-78.
- הנדלזלץ, מ' (2000). **עוד ספר**. ת"א: הקיבוץ המאוחד.
- לאור, ד' (1998). **חיי עגנון**. ת"א: שוקן.
- מן, ר' (2012). **המנהיג והתקשורת – דוד בן-גוריון והמאבק על המרחב הציבורי 1948-1963**. ת"א: עם עובד ואוניברסיטת ת"א. עמ' 279-286.
- מנגל, א' (2001). **תולדות הקריאה**. גני אביב – לוד: זמורה ביתן.
- פטרסקי, ה' (2001). **הספרים על המדף**. ת"א: עם עובד.
- שביט, ז' (1999). התפתחות המו"לות העברית בארץ ישראל, בתוך: ז' שביט (עורכת) **תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל (עמ' 199-262)**. י-ם: מוסד ביאליק והאקדמיה הישראלית למדעים.
- שיפריין, א' (2003). **עסקי ספרים**. ת"א: בבל.
- שמיר, מ' (1992). סופרי 'משא' ויחסם אל בן-גוריון. **עיונים בתקומת ישראל**, 2, עמ' 411-426.
- שפירא, א' (1980). ברל. ת"א: עם עובד.

Bourdieu, P. (1993). *The field of cultural production: Essays on art and literature*. Cambridge, UK: Polity Press.